

औपन्यासिक पात्रविधानको सैद्धान्तिक परिचय : एक अध्ययन

अर्चना सापकोटा¹

सारसङ्क्षेप

प्रस्तुत अध्ययनमा उपन्यासको कथावस्तुलाई डोच्याउने चरित्रका विभिन्न आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । चरित्रले कुनै पनि साहित्यिक सिर्जनालाई जीवन्त बनाउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । त्यसमा पनि उपन्यास आख्यान विधाको विशिष्ट उपलब्धि मानिन्छ । विना पात्र उपन्यासको गतिशीलतालाई अगाडि बढाउन सकिदैन । उपन्यासमा जुन तत्त्वको माध्यमबाट घटनाहरू घट्छन् र विकसित हुन्छन् त्यस तत्त्वलाई पात्र भनिएको हो । कुनै एउटा लेखकीय विचारको प्रधानता भएको आख्यानमा नायकहरू पात्र वा चरित्रका रूपमा देखा पर्दछन् । उपन्यासमा पात्र त्यो तत्त्व हो, जसद्वारा कार्यव्यापार अधि बढ्छ र कथानकले गति पाउँछ । कथामा जबसम्म पात्रको स्थिति रहन्छ तबसम्म उपन्यास कुरुक्षेत्रको मैदान बन्दछ । विभिन्न विरोधी शक्तिहरू आएर मल्ल युद्ध लड्छन्, कहिले हातले, कहिले खुट्टाले, कोही टाउकाले, कोही मुखले, कोही मौनताले विभिन्न अस्त्रले युद्ध लडिरहन्छन् । मानवको सभ्यता र समाजलाई बुझ्ने प्रमुख आधार पनि चरित्र नै हो । मानवका शाश्वतसत्यलाई उद्घाटन गर्ने पक्षहरू पनि मान्छेकै चरित्रमा उद्घाटित भएका हुन्छन् । उपन्यासमा पात्रहरूका माध्यमबाट अन्योक्तिमूलक वा प्रतीकात्मक अर्थ सापेक्षद्वारा मानवीय सत्यलाई चिनाउन मानवेतर प्राणी तथा प्राणीइतर जड पात्रको प्रयोग गरिन्छ तर उपन्यासमा पात्र भन्नासाथ पाठकसामु मानवकै बिम्ब तयार हुन्छ । हाल आएर पात्रका रूपमा मानव पात्र नभई मानवेतर पात्रलाई पनि मानिसकै बोली, भावना, विचार तथा मानसिकतामा राखेर हेर्ने बौद्धिक प्रयास भइरहेको छ । प्रस्तुत लेखमा पात्र/चरित्रका विविध अवस्थाको शास्त्रीय अध्ययन गरिएको छ ।

बीज शब्दहरू : गतिशील, शास्त्रीय, शाश्वत, कथानक, विचार, पात्र ।

१. विषय प्रवेश

पात्र भनेको उपन्यासको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । उपन्यासकारको उद्देश्यअनुसार कथानकको सङ्गति मिलाउँदै गतिशील ढङ्गबाट निष्कर्षमा पुऱ्याउँदै वैचारिक चिन्तन प्रवाह गर्ने चरित्र नै पात्र हो । कुनै पनि कार्य सञ्चालनार्थ पात्रको भूमिका विशेष हुने गर्दछ । विशेषतः जुनसुकै किसिमका साहित्यिक सिर्जनाले चरित्रकै माध्यमबाट विचार विनिमय गर्ने भएको हुनाले पनि साहित्यमा पात्रको महत्ता उल्लेख्य हुन गएको हो । उपन्यासमा त अझ पात्र भएन भने कथयिता/लेखक/उपन्यासकारले दिन खोजेको सन्देश प्राप्त हुन सक्दैन । पात्र भन्नाले समाजका जुनसुकै व्यक्ति हुनसक्छन् । उपन्यासमा पात्र मानवीय, मानवेतर प्राणी तथा प्राणीइतर जड वस्तु पनि हुन सक्छन् तापनि पात्र भन्नेबित्तिकै सामान्यतः मानव पात्र नै बुझिन्छ । पात्रविना कार्यव्यापार र द्वन्द्वले गति लिन सक्दैनन् । उपन्यासको कथा नै कुनै पात्रविशेषको हुने भएकाले पात्र उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । समाजबाट टिपिएका पात्र र सामाजिक परिवेशमा घटेका घटनालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी उपन्यासको सिर्जना गरिन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्र/चरित्र लिङ्गका आधारमा, कार्यका आधारमा, प्रवृत्तिका आधारमा, स्वभावका आधारमा, सामाजिक सम्बन्धका आधारमा, आसन्नताका आधारमा, आबद्धताका आधारमा, गतिशील र स्थितिशील, अपरिवर्तनशील र आवेगका तरङ्गमा बहकिने हुन्छन् । त्यसै गरी भूमिकाका आधारमा,

¹ शिक्षण सहायक, नेपाली विभाग, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल ।

Email: sapkotaarchana44@gmail.com

प्रवृत्तिका आधारमा, विचारधाराका आधारमा, गतिशीलताका आधारमा, स्वभावका आधारमा, जाति, भाषा, लिङ्ग, क्षेत्र तथा वर्गका आधारमा, गोला र चेष्टा, सापेक्ष र निरपेक्ष, गतिशील र गतिहीन, सार्वभौम र आञ्चलिक, पारम्परिक र मौलिकलगायत अन्य पनि विविध किसिमका हुने गर्दछन् । उपन्यासमा प्रयोग हुने र भएका विविध पात्रहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन प्रस्तुत लेखमा गरिएको छ ।

२. समस्या कथन

नेपाली साहित्यको उपन्यास विधामा के कस्ता पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ ? उपन्यासमा प्रयुक्त चरित्रका माध्यमबाट अन्योक्तिमूलक वा प्रतीकात्मक अर्थ सापेक्षद्वारा मानवीय सत्यलाई चिनाउन मानव, मानवेतर प्राणी तथा प्राणीइतर जड पात्रको प्रयोग के कति आधारमा गरिन्छ ? उपन्यासमा पात्र भन्नासाथ पाठकसामु मानवकै बिम्ब तयार हुने भए तापनि हाल आएर पात्रका रूपमा मानव पात्र मात्र नभई मानवेतर पात्रलाई पनि मानिसकै बोली, भावना, विचार तथा मानसिकतामा राखेर हेर्ने बौद्धिक प्रयास भइरहेको छ । अतः प्रस्तुत लेख पात्र/चरित्रका विविध अवस्थाको शास्त्रीय अध्ययन गर्न निम्नअनुसारका समस्याहरूमा केन्द्रित रहेको छ :

क) पात्रको औचित्यपूर्ण परिचयलाई कसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ?

ख) औपन्यासिक पात्रको वर्गीकरण के कति आधारमा गर्न सकिन्छ ?

३. उद्देश्य

माथि समस्या कथनमा प्रस्तुत प्रश्नको समाधानपूर्ण उत्तर खोज्नु नै प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य हो । प्रस्तुत अध्ययनका उद्देश्यलाई निम्नलिखित बुँदामा समेटिएको छ :

क) पात्रको परिचय दिँदै औचित्य पुष्टि गर्नु र

ख) विभिन्न आधारमा पात्रको वर्गीकरण गरी विश्लेषण गर्नु ।

४. सीमाङ्कन

प्रस्तुत अध्ययनमा उपन्यासमा प्रयुक्त हुने पात्रहरूलाई विविध आधारमा व्याख्या, विश्लेषण गरी तिनको अध्ययन गरिएको छ । साहित्यका विविध विधामा पात्रहरूको उपस्थिति हुन्छ तथापि यस लेखमा भने उपन्यासमा प्रयोग हुने पात्रहरूको मात्र अध्ययन गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको सीमा हो ।

५. अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा उल्लिखित उद्देश्यलाई पूरा गर्ने सन्दर्भमा सामग्री सङ्कलनका लागि प्रश्नोत्तर र पुस्तकालयीय पद्धतिलाई मूल आधार बनाइएको छ भने सामग्रीका विश्लेषणका सन्दर्भमा आवश्यकताअनुसार वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक तथा ऐतिहासिक अनुसन्धान विधिहरूलाई यथोचित प्रयोग गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

६. छलफल तथा व्याख्याविश्लेषण

६.१ पात्रको परिचय

उपन्यासमा घटना सञ्चालन गर्ने व्यक्ति पात्र हो । उपन्यासमा पात्र मानवीय, मानवेतर प्राणी तथा प्राणीइतरका जड वस्तु पनि हुन सक्छन् तापनि पात्र भन्ने बित्तिकै सामान्यतः मानव पात्र नै बुझिन्छ । पात्रविना कार्यव्यापार र द्वन्द्वले गति लिन सक्दैन । उपन्यासको कथा नै कुनै पात्र विशेषको हुने भएकाले पात्र

उपन्यासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । समाजबाट टिपिएका पात्र र सामाजिक परिवेशमा घटेका घटनालाई कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरी उपन्यासको सिर्जना गरिन्छ । पात्र शब्द संस्कृत स्रोतबाट लिइएको हो जसको अभिधार्थ कुनै वस्तुको आधार, भाँडो, प्राप्तकर्ता, जलाशय, दानपात्र, अभिनेता, नाटकको पात्र, योग्यता, आदेश भन्ने हुन्छ (घर्ती, २०६७, पृ. ८१-८२) । त्यसैगरी यस शब्दलाई काव्य, नाटक, कथा, उपन्यास आदिमा चरित्रको वर्णन गरिएको नायक-नायिका वा अन्य कुनै पनि व्यक्ति भनेर पनि अर्थ्याइएको हुन्छ ।

पात्र शब्द अङ्ग्रेजी साहित्यमा प्रचलित *क्यारेक्टर* शब्दको पर्यायवाचीका रूपमा आएको छ । अङ्ग्रेजीको क्यारेक्टर शब्द प्राचीन ग्रीसेली *क्यारेक्टर (Kharakter)* बाट आएको हो जसको अर्थ अङ्कित गरिएको वा छाप लगाइएको चिन्ह भन्ने हुन्थ्यो (घर्ती, २०६७, पृ. ८१-८२) जुन कोशीय अर्थले साहित्यमा परिभाषित अर्थ वहन गरिसकेको छैन ।

नेपाली साहित्यमा पात्रको समानार्थी रूपमा चरित्र शब्द प्रचलित छ । चरित्रको शाब्दिक अर्थ व्यवहार, आदत, चालचलन, अभ्यास, कर्म, स्वभाव आदि हुन्छ । उपन्यासमा देखिएका पात्रहरू विभिन्न गुण र आचरणले युक्त हुन्छन् । यसै लक्षणका आधारमा पात्रलाई चरित्र भन्नु युक्तिसङ्गत हुन्छ । उपन्यासमा पात्रको गुण, दोषको प्रस्तुति गर्नु नै चरित्र-चित्रण हो । यसको कथा र चरित्रको सम्बन्धमा सबैको ध्यान अरस्तुसम्म पुग्छ । अरस्तुले लेखेको दोस्रो शताब्दीको पुस्तक *क्यारेकस*मा चरित्र सम्बन्धी अध्ययन महत्त्वपूर्ण मानिन्छ (बराल, २०५६, पृ. ३२) । चरित्रहरू कथावस्तुको समग्रतालाई गति र अन्वितिमा फर्त्तु निश्चित रूपमा फेर्ने माध्यम हुन् । स्रष्टाले आफ्नो विचार, जीवनदृष्टि के कस्तो छ भन्ने कुरा चरित्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दछन् ।

पाश्चात्य साहित्यमा नाट्य सिद्धान्तका आधारमा पात्रलाई चिनाइएको पाइन्छ । अरस्तुले आफ्नो ग्रन्थ *काव्यशास्त्र*मा उल्लेख गरेअनुसार चरित्र त्यसलाई भनिन्छ, जसले कुनै व्यक्तिको रुचि, अरुचिको प्रदर्शन गर्नुका साथै कुनै नैतिक प्रयोजनलाई व्यक्त गर्दछ (अर्याल, २०३२, पृ. ३७) । अरस्तुले चरित्रका बारेमा छवटा तत्त्वको उल्लेख गरेका छन् :

- क) चरित्रको भद्रता
- ख) चरित्रको औचित्य
- ग) जीवन अनुरूपता
- घ) एकरूपता
- ङ) सम्भाव्यता
- च) अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

चरित्र निश्चित उद्देश्य प्राप्तिको लागि भरमग्दुर प्रयत्न गर्ने घटनाक्रमको सम्भाव्यतासँगै आफूलाई ढाल्न सक्ने र जीवनको अनुकरण गर्ने विशिष्ट प्रतिभा भएको हुनुपर्छ ।

उपन्यासमा जुन तत्त्वको माध्यमबाट घटनाहरू घट्छन् र विकसित हुन्छन् त्यस तत्त्वलाई पात्र भनिएको हो । बख्तिनेलीको मान्यताअनुसार कुनै एउटा लेखकीय विचारको प्रधानता भएको आख्यानमा नायकहरू पात्र वा चरित्रका रूपमा देखा पर्दछन् (नेपाल, सन् २०११, पृ. ५३) । उपन्यासमा पात्र त्यो तत्त्व हो, जसद्वारा कार्यव्यापार अधि बढ्छ र कथानकले गति पाउँछ । कथामा जबसम्म पात्रको स्थिति रहन्छ तबसम्म उपन्यास कुरुक्षेत्रको मैदान बन्दछ । विभिन्न विरोधी शक्तिहरू आएर मल्ल युद्ध लड्छन्, कहिले हातले, कहिले खुट्टाले, कोही टाउकाले, कोही मुखले, कोही मौनताले विभिन्न अस्त्रले युद्ध लडिरहन्छन् (नेपाल, सन् २०११, पृ. ५१-५३) । मानवको सभ्यता र समाजलाई बुझ्ने प्रमुख आधार पनि चरित्र नै हो । मानवका शाश्वतसत्यलाई उद्घाटन गर्ने पक्षहरू पनि मान्छेकै चरित्रमा उद्घाटित भएका हुन्छन् (अर्याल, २०३५, पृ. १००) । उपन्यासमा

पात्रहरूका माध्यमबाट अन्योक्तिमूलक वा प्रतीकात्मक अर्थ सापेक्षद्वारा मानवीय सत्यलाई चिनाउन मानवेतर प्राणी तथा प्राणीइतर जड पात्रको प्रयोग गरिन्छ तर उपन्यासमा पात्र भन्नासाथ पाठकसामु मानवकै विम्ब तयार हुन्छ। हाल आएर पात्रका रूपमा मानव पात्र नभई मानवेतर पात्रलाई पनि मानिसकै बोली, भावना, विचार तथा मानसिकतामा राखेर हेर्ने बौद्धिक प्रयास भइरहेको छ (श्रेष्ठ, २०३९, पृ. २२९)।

पात्र कथानकमा सजीव भएर आएको हुन्छ जसको परिचालनबाट मात्र उपन्यास सम्भव हुन्छ। उपन्यासमा पात्र एक रूपमा आएको हुनुपर्दछ जसलाई एकरूपता भनिन्छ। कुनै एक पात्रलाई निडर, लोभी, स्वार्थी, काँतर देखाउँदा उपन्यासभरि त्यही रूपमा देखाउनु भनेको एकरूपता हो। यसबाट वास्तविक जीवनको प्रतिरूप पाउन सकिन्छ। यदि पात्रमा परिवर्तन आएको हुन्छ भने त्यसलाई तर्कद्वारा पुष्टि गरिएको हुनुपर्छ। दयाराम श्रेष्ठका अनुसार उपन्यासमा उपस्थित पात्र प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा आएका हुन्छन्। उपन्यासमा पात्र प्रत्यक्ष रूपमा आउँदा कथाकार स्वयमूले पात्रको नालिबेली लगाउँछ, उसका विचार, स्वभाव, रूपरङ्ग, वैचारिक दृष्टि प्रस्तुत गरेका हुन्छन् भने नाटकीय रूपमा आउँदा पात्रका बारेमा बुझ्न पाठक सामु जिम्मा छोडिएको हुन्छ (श्रेष्ठ, २०३९, पृ. २३१-२३२)।

वर्गीय संरचनामा आधारित समाजमा द्वन्द्व अनिवार्य हुन्छ। त्यसैगरी उपन्यासमा उपस्थित पात्रद्वारा क्रियाव्यापार र द्वन्द्वका माध्यमले मानवले आफ्नो मन, विचार, संवेदना, धारणा, दर्शन, भावनाजस्ता अमूर्त भावलाई अवश्य लिएर आएको हुन्छ। यहाँ पात्रको मानसिक आदि स्वरूपको नै प्रबल भूमिका रहने हुँदा उसको सामाजिक, नैतिक, साँस्कृतिक आदि परिवेश र पृष्ठभूमि संलग्न हुन्छ भन्ने धारणा दयाराम श्रेष्ठको छ (श्रेष्ठ, २०३९, पृ. २३१)। उपन्यासमा पात्रचयन समाजसापेक्ष, वर्गसापेक्ष हुन्छ। त्यसैले उपन्यासकारले आफ्ना पात्रलाई लगाम लगाउनु हुँदैन। उपन्यासको नायक पात्र जिउँदो र साहसी हुनु पर्दछ (पौडेल, २०६६, पृ. १९९)। प्राचीन कथा आख्यानमा चरित्रको व्याख्या बाह्य परिवेशको आधारमा गरिन्थ्यो भने आधुनिक आख्यानमा घटनाभन्दा पात्र स्वयमूकै आन्तरिक स्थितिबाट चरित्रको उजागर गरिन्छ। उपन्यासमा युगानुकूल पात्रचयन गरिन्छ। फलस्वरूप देवी-देवता, भूतप्रेत, वायु-वृक्षको साटो बुर्जुवा, पुँजीपति तथा मजदुर वर्गले उपन्यासमा पात्रको स्थान लिन थालेका छन् (पौडेल, २०६५, पृ. १४)।

अतः उपन्यासमा घटनालाई विकसित गर्दै लैजाने प्रमुख तत्त्व नै पात्र हो जहाँ मानवीय प्राणी, मानवेतर प्राणी र प्राणी इतर जड वस्तुलाई पनि पात्रकै रूपमा राख्न सकिने बौद्धिक प्रयास भइरहेका छन्। कथानकमा रक्तसञ्चार पात्रकै माध्यमबाट मात्र सम्भव र सार्थक हुन्छ। कथामा पात्र सांसारिक जीवनबाट चयन गरिन्छ जसले पाठकमा जीवन्त प्रभाव पार्न सक्नु पर्छ। कथामा पात्र प्रत्यक्ष वा परोक्ष जुन रूपमा आए पनि स्रष्टाले बोकेको चिन्तन, विचार, दृष्टिकोण, विचार तत्त्व, उद्देश्य तथा सन्देशलाई ग्रहण गरी प्रभावकारी रूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्छ। अलौकिक परिवेशबाट नभई वर्गीय समाजका बीचबाट जिउँदो, साहसी पात्र उपन्यासमा आएको हुनुपर्छ। उपन्यासमा पात्र केवल पात्रका रूपमा मात्र नभई उसको गुण-दोषसहित अन्तर्बाह्य विशेषता देखिनुपर्छ। त्यसपछि मात्र चरित्रका रूपमा देखापर्छ। उपन्यासमा चरित्र भन्नाले पात्रको स्वभाव, बानी, आचरण, जीवनशैलीलाई बुझिन्छ। त्यसैले त पात्र र चरित्र पर्यायवाची शब्द हुन्।

६.२ पात्रको परिभाषा

पात्रलाई परिभाषित गर्दा यही हुन्छ भनी ठोकुवा गर्न सकिँदैन तापनि आ-आफ्नो दृष्टिकोणअनुसार पात्रलाई चिनाउन सकिन्छ। कथावस्तु र उद्देश्यलाई पाठकसामु पुऱ्याउन पुलको काम गर्ने व्यक्तिलाई पात्र भनिन्छ। शास्त्रीयतावादी तथा आदर्श दृष्टिमा उपन्यासका पात्र भन्नाले आख्यानमात्मक कृतिले ओगटेको मुलुक आबाद गर्ने जनसमुदायविशेष मानिन्थ्यो। आधुनिक युगमा त्यस्तो मान्यतामा आएर केही हेरफेर भएको छ। आख्यानशास्त्रका इजराएली विचारक योसेफ इवेनका अनुसार कथानक भनेको घटनावली र विचारको परस्पर

अन्तर्विन्यस्त समष्टि हो भने पात्र वा चरित्र भनेको त्यस्तो अवकाश विशेष हो जसभित्र ती घटना र विचारहरू विघटित, सङ्घटित र विन्यस्त हुन्छन्। एकवाक्यमा भन्दा “पात्रका आचरण एवम् मनोवृत्तिको सञ्जाल नै चरित्र हुन्” (नेपाल, २०११, पृ. ५१)। पात्र सम्बन्धी विभिन्न विद्वानहरूका मतलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

अरस्तुका अनुसार- “पात्र वा व्यक्ति नै चरित्र हो” (शर्मा, २०५०, पृ. २९)।

रग्रीका अनुसार- “चरित्र मनुष्यको भित्री प्रकृति हो” (शर्मा, २०५०, पृ. २९)।

हार्भेका अनुसार- “पात्र अवस्था, सम्बन्ध, परिस्थितिको योगमा हाम्रा अनुभवहरूको समुच्चय हो” (घर्ती, २०६७, पृ. ८२)।

वर्माका अनुसार- “पात्र कथात्मक साहित्यको अन्यतम तत्त्व हो जसद्वारा कथाको घटना घट्दछ वा जो घटनाबाट प्रभावित हुन्छ।”

मोहनराज शर्माका अनुसार- “कथामा प्रयुक्त व्यक्तिलाई चरित्र वा पात्र भनिन्छ” (शर्मा, २०५०, पृ. २९)।

ऋषिराज बरालका अनुसार- “कथावस्तुसँग सम्बन्ध विविध कथानक तथा तन्तुलाई गति लिने माध्यम चरित्र हुन्” (बराल, २०५६, पृ. ३२)।

गोपीन्द्र पौडेलका अनुसार- “पात्र तत्त्वका विचारबाहक माध्यम हुन्” (पौडेल, २०६६, पृ. ११९)।

घनश्याम नेपालका अनुसार- “जुन तत्त्वका माध्यमबाट घटनाको शृङ्खलाबद्ध विकास हुन्छ त्यसलाई पात्र भनिन्छ” (नेपाल, २०११, पृ. ५१)।

दयाराम श्रेष्ठका अनुसार- “शास्त्रीय परिभाषाअनुसार पात्र भनेको कथानकको योजना गर्दा प्रयोग गरिने उपकरणहरूलाई क्रमबद्धता प्रदान गर्ने एक अत्यावश्यक माध्यम हो” (श्रेष्ठ, २०३९, पृ. २३०)।

निष्कर्षमा कथात्मक तन्तुलाई गतिप्रदान गर्ने मानवीय प्राणी र मानवेतर प्राणीका माध्यमद्वारा पाठक वर्गमा विचारको सञ्चार गर्न सांसारिक लाग्ने जीवन्त व्यक्तिलाई पात्र भनिन्छ। उपन्यास वास्तविक जीवनको कलात्मक अभिव्यक्ति भएकाले जीवनका विभिन्न पक्षको प्रस्तुति गर्न र कथालाई सहज, स्वाभाविक एवम् रोचक बनाउन आउने व्यक्ति वा वस्तु नै पात्र हुन्। सामाजिकताको प्रतिनिधित्व गर्ने कथात्मक पात्रहरू संवेदनशील बन्दै सामाजिक जीवन जगतको सर्वाङ्गीण अभिव्यक्ति प्रदान गर्दछन्। उपन्यासका पात्रहरूले लेखकका कल्पना र सत्यानुभूतिको समन्वयद्वारा जीवनको व्याख्या गर्दछन्। पात्रविना कथाको कार्यकारण शृङ्खलामा अगाडि बढ्न सक्दैन। समाजमा सत्, असत्, अनुकूल, प्रतिकूल व्यक्ति भएभैं कथामा पनि सोही अनुरूपका गुण-दोष लिएर पात्र आउनु पर्छ। अतः सांसारिक यथार्थपरक तर परिष्कृत व्यक्ति नै पात्र हुन्।

६.३ पात्रको चयन र स्थान

उपन्यास मानव जीवनका घटनाहरूको कलात्मक प्रतिबिम्बन मानिँदै आएको छ। यसले जीवन परिचालनमा अन्तर्बाह्य यथार्थको उद्घाटन गर्छ। जीवनका यी अनेक घटना तथा क्रिया पात्रद्वारा सम्पन्न हुन्छ। त्यसैले उपन्यासमा पात्रलाई सर्वाधिक महत्त्वको तत्त्व मानिन्छ। कथामा हरेक पात्रहरूको आ-आफ्नो पहिचान र भूमिका हुने गर्दछ। यो भूमिका कसैको कम र कसैको बढी हुने गर्दछ। सोही अनुरूप स्रष्टाले यथास्थानमा पात्रको चयन गर्दछ।

उपन्यासमा पात्रको स्थान शरीरमा आत्माको भए सरह मानिन्छ (गौतम, २०६६, पृ. ८५) । प्राणविना शरीरको कल्पना नभएभैं पात्रविना उपन्यासको संरचना हुन सक्दैन । उपन्यासचरित्र प्रधान, सामाजिक होस् या ऐतिहासिक, जे भए पनि पात्रको उपस्थिति अनिवार्य रहन्छ । पात्रको उपस्थिति मात्रभन्दा पनि कथाकारले दिएको पात्रका भूमिकाका आधारमा उपन्यास प्रभावकारी बन्दछ । यसैमा उपन्यासकारको योग्यता र क्षमताको जाँच गरिन्छ । उपन्यासमा प्रत्येक पात्र आफ्नो चरित्रिक विशेषतासहित देखा पर्दछ । कथावस्तुसँग पात्र एकाकार भएर आएको हुन्छ । उपन्यासका तत्त्वहरू कथावस्तु, परिवेश, संवाद, भाषाशैली, चरित्रसँग सम्बद्ध भएर नै सार्थकता प्राप्त गर्दछन् (गौतम, २०६६, पृ. ८६) । उपन्यासका पात्रहरू संरचनात्मक घटकका तत्त्व मात्र नभएर विचार र सौन्दर्यका बाहक पनि हुन् (पोखरेल, २०६४, पृ. ४१) । उपन्यासका जीवन्त पात्रले पाठकको दिमागमा स्थायी प्रभाव पार्न सक्छन् । यसरी प्रभाव पार्न सक्ने पात्रको चयनमा उपन्यासकार सचेत र सजग रहन्छ । वर्तमान युगका समस्या, जटिलता र बौद्धिकता बोक्न सक्ने सबल, सक्षम र क्षमतावान् पात्रको चयन हुनु पनि अत्यावश्यक छ । यसरी पात्रको चयन गर्ने क्रममा उपन्यासकारले अवलम्बन गरेको विषयवस्तुमा आधारित हुनु पर्दछ । उपन्यासमा पात्रको स्थान सर्वाधिक महत्त्वको भएपछि तिनीहरूले बोक्न सक्ने विचार तथा उद्देश्यलाई ध्यानमा राखी पात्रको चयन गर्नु उपयुक्त मानिन्छ । सामान्यतया पात्र भन्ने बित्तिकै मानवीय पात्र भन्ने बुझिन्छ तर मानवेतर प्राणी र प्राणीइतर वस्तुको चयनबाट पनि मानवीय संवेग र संवेदना प्रस्तुत गर्न सक्ने पात्रको चयन हुनु पर्दछ (पौडेल, २०६५, पृ. १३) । विभिन्न आरोह अवरोहका बीचमा सङ्घर्ष गर्ने र जीवनभन्दा प्रभावकारी लाग्ने पात्र चयन भएमा रचना जीवन्त बन्दछ । उपन्यासमा अन्य प्रकारका पात्रहरू पनि प्रयोग नहुने चाहिँ होइन । पात्रले सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक परिवेश र पृष्ठभूमिसँग एकाकार भएर मानसिक स्वरूपको भूमिका निर्वाह गर्नु पर्ने हुन्छ । त्यसैले सोही अनुरूप पात्र चयन हुनु महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन्छ (श्रेष्ठ, २०३९, पृ. २३०) ।

पात्रलाई प्राणका रूपमा हेरिएको हुँदा त्यसको स्थान पनि अग्रपङ्क्तिमा आउँछ । पाश्चात्य साहित्यमा अरस्तुले नाटकका सन्दर्भमा कथावस्तुलाई सर्वाधिक महत्त्व दिए पनि त्यसपछिका आचार्यहरू पात्रमा केन्द्रित रहेका छन् । पूर्वमा पनि पात्रका अनेक नामकरणबाट (नायक, नायिका, धीर, वीर) नाटक रचना भएका छन् । पात्रका आधारमा साहित्यका अन्य विधाको पनि जन्म भएको छ । यसैले उपन्यासमा कलात्मक पात्रचयन गरियो भने उसको स्थान पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

६.४ पात्रको प्रारूपीकरण

उपन्यास लेखनका सन्दर्भमा आवश्यक कच्चा पदार्थको प्रशोधन गरी आख्यानात्मक रूप दिने प्रक्रियालाई प्रारूपीकरण भनिन्छ, अर्थात् उपन्यास स्रष्टाको गन्तव्यसम्म पुग्ने पद्धति नै प्रारूपीकरण हो (पौडेल, २०६५, पृ. ५९) । प्रारूपीकरण कोरा सामग्रीलाई कलात्मक बान्कीद्वारा परिष्कृत तुल्याउनु हो । एक वाक्यमा भन्दा प्रारूपीकरण सामान्यको विशिष्टीकरण र विशेषको सामान्यीकरण हो । आख्यानात्मक रचनामा विषयवस्तु, पात्र, परिवेश, घटना, क्रियाव्यापार, द्वन्द्व, भाषालगायतका कच्चा पदार्थको आवश्यकता पर्दछ, तर ती तत्त्वहरूको यान्त्रिक रखाइले मात्र उपन्यास बन्न सक्दैन । उपन्यास बन्नका लागि बन्ना तर त्यस्तो उपन्यासले जीवनमूल्य प्रदान गर्न भने सक्दैन । ती प्राप्त कच्चा पदार्थलाई घोटेर, गालेर, पेलेर, परिष्कृत बनाएर अन्त्यमा चाहिँदो आकार ग्रहण गर्नु नै परिष्कृत गर्नु हो । प्रारूपीकरण गर्दा विशेष गरी पाँच आधारमा गरिन्छ : क) विचार, ख) वर्गबोध, ग) जीवनबोध, घ) विचारबोध, ङ) उद्देश्य (पौडेल, २०६५, पृ. ५८) । उपन्यासकारले अवलम्बन गर्न खोजेको यथार्थ र विषयवस्तुलाई आत्मसात् गर्नसक्ने अनुकूलित पात्रको चयन गर्नु पर्छ, जहाँ असमान सामाजिक संरचना हुन्छ, त्यहाँ विभिन्न वर्गको उपस्थिति हुन्छ । सोही अनुरूप कथामा पनि वर्गबोध अनुकूल पात्र चयन गर्नुपर्छ । कथामा प्रयुक्त पात्रले आफ्नो जीवनबोध गरी सोही अनुसार अगाडि बढेको हुनुपर्छ अन्यथा पात्र अधोगतिदर्त धकेलिन पुग्छ, र पाठकमा खिन्नता उत्पन्न हुन्छ । पात्र स्रष्टाले दिन

खोजेको वैचारिक चिन्तनलाई सहजै दिन सक्ने हुनु पर्दछ। अतः पात्र नै विचारवाहक माध्यम भएकाले पाठकसामु विचार सम्प्रेषण गर्न सक्ने पात्र चयन गर्नु हो। अन्तमा उपन्यासकारको उद्देश्य प्रभावकारी रूपमा पुऱ्याउन सक्ने पात्र भएमा उपन्यास सोद्देश्यमूलक बन्दछ।

उपन्यासकारले सामाजिक परिवेशका यथार्थ पात्रलाई टिप्छ र ती पात्रलाई अनुभूतिमूलक आवेगले ग्रहण गरी संवेगात्मक जगतले मूर्त रूप प्रदान गर्दै प्रतिभा भट्टीमा प्रशोधन क्रिया सम्पन्न भएपछि पात्रको कलात्मक रूपान्तरण हुन्छ र परिष्कृत पात्रको जन्म हुन्छ। त्यही पात्रका माध्यमद्वारा पात्रअनुकूल विषयवस्तु चयन गरी उपन्यास सिर्जना गरिन्छ।

यसरी परिष्कृत प्रक्रिया भन्नु स्रष्टा हृदयको कलात्मक कार्य हो। यहाँ समाजको कोरा पात्रलाई टिपी स्रष्टाको दिमागी भट्टीमा पोलेर सशक्त एवम् जुभारु पात्रको जन्म गराउँछ र सोही अनुरूपको विषयवस्तु, परिवेश, संवाद, भाषा, द्वन्द्व र कार्यव्यापारको संयोजन हुने गर्छ। कलात्मक पात्रद्वारा कथातत्त्वमा रक्तसञ्चार हुन्छ। स्रष्टाले कलात्मक पात्रको पुनर्जन्म गराउनु नै परिष्कृति हो। सिकर्मीले काठको मुढालाई फर्निचरमा लगेर आकर्षक दराज, सोफा, कुर्सी, टेबुल बनाएभन्ने स्रष्टाले कोरा पात्र टिपी कलात्मक पात्र निर्माण गर्नु नै परिष्कृति हो। पाठकले पात्रका माध्यमबाट सामाजिक, आर्थिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक रीतिरिवाज र चालचलन आदिको सूचना पाउँछ। परिष्कृत पात्रमा मालिक, मजदुर, राजा, मन्त्री, सज्जन, दुर्जन, अपराधी, दोषी, निर्दोषी सबै खाले पात्रको विम्ब निर्माण हुन्छ।

६.५ पात्रको चारित्रीकरण विधि

उपन्यासमा क्रियाशील पात्रको मानसिक एवम् भौतिक क्रियाको माध्यमद्वारा चिनारी दिनु नै चारित्रीकरण हो। पात्रको सोच, विचार र धारणालाई हाउभाउ, संवाद वा कुनै माध्यमबाट पहिचान दिनु चारित्रीकरण हो (पौडेल, २०६७, पृ. ६०)। उपन्यासमा पात्रको चारित्रीकरण कथावस्तु तथा जीवनअनुरूप हुनु पर्दछ। उपन्यासमा पात्रको चरित्र के हो र ऊ कस्तो छ? उसको रूचि, स्वभाव, विचार, चिन्तन आदिको बोध उसकै क्रियाकलापबाट थाहा पाइन्छ। यसमा उसका गुण-अवगुण पनि निहीत रहन्छ। यसरी उपन्यासमा कोरा पात्र उपस्थित हुनुलाई मात्र चरित्र मान्न सकिँदैन। उपन्यासमा उसका अन्तर्वाह्य विशेषताको पहिचानसहित मूल्य स्थापित गर्नु नै चारित्रीकरण हो। प्राचीन कालमा साहसिक एवम् वीरताका आख्यान लेखिन्थे, त्यसमा पनि कथानकलाई अगाडि बढाउन पात्रहरू आउने गर्दथे तर मानवीय र मानवेतर पात्रको ज्यादै ठूलो उपस्थिति देखिन्थ्यो। त्यस समयमा कथाले चरित्रभन्दा कथानकमा जोड दिन्थे। प्राचीन कथामा मानवेतर पात्रको प्रयोगमा उसका अन्तर्वाह्य यथार्थताको निरीक्षण गर्न, भाषा र मनोविज्ञान बुझ्न गाह्रो हुने समस्या हुँदाहुँदै पनि उक्त पात्रलाई मानवीय धरातलमा राखेर हेर्ने गरिन्थ्यो (पोखरेल, २०६४, पृ. ५४)। आजका उपन्यासमा पात्रहरू वास्तविक समाजबाट टिपिएका हुन्छन्। त्यसैले ती असल, खराब, धनी, गरिब, मूर्ख, ज्ञानी, घमण्डी, बुद्धिमान् आदि समाजसापेक्ष हुन्छन्। उनीहरूका इच्छा, आकाङ्क्षा, सुख-दुख, सकारात्मक एवम् नकारात्मक प्रवृत्तिको चिनारी दिइएको हुन्छ। चरित्रकेन्द्री उपन्यासमा कथानकको भिनो प्रस्तुति र पात्रका चरित्रको व्याख्या बढी गरिएको हुन्छ। पात्रका सङ्घर्षशील जीवनयात्राको दृष्टान्त उपन्यासमा पाउन सकिन्छ र कहिलेकाहीं उपन्यासका पात्र फगत कागजजस्तै पनि देखिने हुन्छन्। यस प्रकारको पात्रले चरित्र चित्रणमा यथार्थता दिन सक्दैन। कमजोर पात्रप्रयोगले सिङ्गो उपन्यास कमजोर बनाउने धारणा पौडेलको रहेको छ (पौडेल, २०६७, पृ. ६९)। पात्रहरूको प्रभावकारिता उनीहरूको प्रस्तुतिमा भर पर्दछ। चारित्रीकरण सम्बन्धी प्रभावशाली पद्धतिका अभावमा कतिपय पात्रहरूको भूमिका जति सशक्त हुनुपर्ने हो त्यति हुन सक्दैन। पात्रहरू जे जस्तो रूपमा क्रियाशील हुन्छन् त्यहाँ चारित्रीकरणको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। पात्रहरू गतिशील हुन् या स्थिर, यथास्थितिवादी हुन् या क्रान्तिकारी उसको सबलता र दुर्बलता चारित्रीकरण प्रक्रियासँग सम्बन्धित

हुन्छ । वर्गीय समाजको प्रतिनिधित्व गराउन पनि चारित्रीकरणको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । चरित्रको श्रेष्ठता चारित्रीकरण कलासँग सम्बन्ध हुने हुँदा चारित्रीकरणको प्रक्रियासित लेखक सधैं सचेत रहनु पर्छ (पौडेल, २०६७, पृ. ६१) ।

चरित्र चित्रणका प्रदर्शनात्मक र कथनात्मक गरी मुख्य दुई विधि हुन्छन् । प्रदर्शनात्मक विधिमा चरित्र बारे जान्न पाठकको जिम्मामा छोड्ने गरिन्छ । कथनात्मक विधिमा कथाकार स्वयम्ले पात्रको नालिबेली लगाउने गर्दछ (शर्मा, २०५०, पृ. ३२) । स्कट मेरिडिथका अनुसार चरित्र चित्रण पात्रहरूको वैयक्तिक र विशिष्ट गुण वा प्रकृति दर्साएर वैभिन्य स्पष्ट पार्ने प्रणाली हो (शर्मा, २०५०, पृ. ३२) । शर्माले चरित्र चित्रणका छ वटा गुण देखाएका छन् : क) अनुकूलता: चरित्र र कथानकका बीचमा अनुकूलता हुनुपर्छ । ख) स्वाभाविकता: उपन्यासमा परिस्थितिअनुसारको चरित्र हुनुपर्दछ अन्यथा विश्वसनीयता गुम्न पनि सक्छ । ग) सजीवता: चरित्रलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । घ) यथार्थता: समाजबाट टिपिएका पात्रहरू यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । ङ) मौलिकता: चरित्रको आफ्नो मौलिकपल हुनुपर्दछ । च) कलात्मकता: चरित्रमा कलात्मकता हुनुपर्दछ (शर्मा, २०५०, पृ. ३२-३३) ।

यसरी चरित्रलाई उल्लिखित गुणका आधारमा उपन्यासमा राख्न सक्तियो भने उपन्यासले जीवन्तता प्राप्त गर्दछ । उपन्यासमा चरित्रलाई प्राणका रूपमा हेरिएको छ । त्यसैले नै चरित्रमा यी गुणहरू हुनु आवश्यक छ । अन्यथा उपन्यास प्राणविनाको लाससरह बन्न सक्छ । चारित्रीकरण कलात्मक एवम् विवेकपूर्ण कला हो । त्यसैले चारित्रीकरण प्रक्रियालाई उपन्यासका सन्दर्भमा उच्च स्थान दिन सकिन्छ । पाठकप्रति स्पष्ट सन्देश र जीवन्त छाप दिन चारित्रीकरणको माध्यमबाट मात्र सम्भव हुन्छ । यथार्थ जीवनमा व्यक्ति आफ्ना दुर्बलतालाई छिपाएर राख्दछ तर कथामा हाम्रा जीवनका समस्त पक्षको उद्घाटन हुन्छ । यस्तो उद्घाटन चारित्रीकरणमा अत्यावश्यक पनि छ ।

६.६ पात्रको वर्गीकरण : आधार र औचित्य

उपन्यासमा पाठकीय प्रभाव छोड्न सक्ने विशेषता भएका पात्रहरूको बारेमा प्राचीनकालदेखि नै चर्चा हुँदै आएको छ । पात्र शब्दका बारेमा विभिन्न प्रकारले नामकरण गरिँदै आएको छ । यसरी प्रयोग भएका पात्रलाई यति नै भनेर किटान गर्न सम्भव छैन । यसो भए तापनि विभिन्न पक्षलाई आधार मान्दै विद्वान्हरूद्वारा पात्रको वर्गीकरण गर्ने कार्य भएको छ । पूर्वीय साहित्यमा नायक शब्द प्रचलित छ, जुन नाटकका सन्दर्भमा भरतमुनिको धारणा छ (गौतम, २०६६, पृ. १०५) । पश्चिमामा अरस्तुले दुःखान्तका सन्दर्भमा अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई वर्गमा राखेका छन् । ई. एम. फोर्स्टरले गोला र च्याप्टा गरी दुई प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन् (फोर्स्टर, १९८२, पृ. ४७) । उनका विचारमा जब पात्रमा एउटाभन्दा बढी गुण पाइन थाल्छ, त्यस्ता पात्रहरू गोला पात्रहरू हुन् । चेप्टा पात्रलाई फोर्स्टरले सत्रौं शताब्दीका हास्य पात्र भनेका छन् ।

देवीप्रसाद गौतमले पात्रको वर्गीकरणका आधारमा यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

- क) लिङ्गका आधारमा - पुरुष र स्त्री
- ख) कार्यका आधारमा - प्रमुख, सहायक र गौण
- ग) प्रवृत्तिका आधारमा - अनुकूल र प्रतिकूल
- घ) स्वभावका आधारमा - स्थिर र गतिशील
- ङ) सामाजिक सम्बन्धका आधारमा - उच्च, मध्यम र निम्न
- च) आसन्नताका आधारमा - मञ्चीय र नेपथ्य
- छ) आबद्धताका आधारमा - बद्ध र मुक्त (गौतम, २०५४, पृ. १०-१३) ।

राजेन्द्र सुवेदीले पात्रलाई गतिशील र स्थितिशील गरी दुई प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन् । उनका विचारमा स्थितिशील पात्रहरू अपरिवर्तनशील र आवेगका तरङ्गमा बहकिने हुन्छन् । गतिशील पात्रहरू समय र परिस्थिति अनुरूप आफ्नो विचारमा परिवर्तित हुन्छन् (सुवेदी, २०५१, पृ. २६) ।

गोपीन्द्र पौडेलले पात्रको वर्गीकरणका आधारलाई यसरी प्रस्तुत गरेका छन् ।

- क) भूमिकाको आधारमा - मुख्य, सहायक र गौण
- ख) प्रवृत्तिका आधारमा - अनुकूल र प्रतिकूल
- ग) विचारधाराका आधारमा - क्रान्तिकारी, सुधारवादी र यथास्थितिवादी
- घ) गतिशीलताका आधारमा - गतिशील र स्थिर
- ङ) स्वभावका आधारमा - अन्तर्मुखी र बहिर्मुखी
- च) अन्य आधार - जाति, भाषा, लिङ्ग, क्षेत्र तथा वर्ग (पौडेल, २०६७, पृ. ११९-१२०) ।

घनश्याम नेपालले आख्यानका पात्रलाई निम्न आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् :

- क) गोला र चेप्टा
- ख) सापेक्ष र निरपेक्ष
- ग) गतिशील र गतिहीन
- घ) सार्वभौम र आञ्चलिक
- ङ) पारम्परिक र मौलिक (नेपाल, २०११, पृ. ५६) ।

ऋषिराज बरालद्वारा वर्गीकृत पात्रहरू क) गतिशील पात्र र स्थिर पात्र, ख) गोला पात्र र चेप्टा पात्र, ग) व्यक्तिपरक पात्र र प्रतिनिधि पात्र, घ) अन्तर्मुखी पात्र र बहिर्मुखी पात्र छन् (बराल, २०५६, पृ. ३४) ।

मोहनराज शर्माले शैली वैज्ञानिक आधारमा पात्रको वर्गीकरण यसरी प्रस्तुत गरेका छन् ।

- क) लिङ्गका आधारमा - स्त्री र पुरुष
- ख) कार्यका आधारमा - प्रमुख, सहायक र गौण
- ग) प्रवृत्तिका आधारमा - अनुकूल र प्रतिकूल
- घ) स्वभावका आधारमा - गतिशील र गतिहीन
- ङ) जीवन चेतनाका आधारमा - वर्गगत र व्यक्तिगत
- च) आसन्नताका आधारमा - नेपथ्य र मञ्चीय
- छ) आबद्धताका आधारमा - बद्ध र मुक्त (शर्मा, २०५०, पृ. ३०) ।

यसरी पात्रको वर्गीकरण सम्बन्धी विभिन्न धारणाहरू रहेका छन् । कथाका संरचक घटक मध्ये पात्र नै सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । पात्रहरू कथावस्तुका सञ्चालक हुन् । पात्रले कथानकलाई गति प्रदान गर्दछ । स्रष्टाले दिन खोजेको विचार, उद्देश्य तथा चिन्तन पात्रद्वारा नै सम्भव हुन्छ । पाश्चात्य मान्यताअनुसार नाटकका सन्दर्भमा नायक उच्च कुलीन भए तापनि समग्रमा उपन्यासको पात्र जिउँदो, साहसी तथा निडर हुनुपर्छ । पात्र लेखकीय विचार बोक्न सक्ने हुनु आवश्यक छ । उपन्यासमा अनगन्ती पात्रलाई थुपारेर मात्र उपन्यास बन्न सक्दैन । यसर्थ उपन्यासमा पात्र चयनको आधार भनेको लेखकले अवलम्बन गरेको यथार्थ वा विषयवस्तु हो । उपन्यासकारको रुचि वर्गीयतालाई देखाउनु छ भने त्यस्ता उपन्यासको पात्र पनि वर्गीय हुनुपर्छ । उद्देश्यको निर्धारण गरेर त्यस उद्देश्यअनुकूल पात्रको चयन गर्नुपर्छ । पात्र र उद्देश्यको सामञ्जस्य नभए कथा प्रभावकारी बन्न सक्दैन । त्यसैले पात्रचयन गर्दा विषयवस्तु, उद्देश्य, विचार तथा वर्ग विशेषमा

ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ । पात्र वर्गीकरण सम्बन्धी ई.एम. फोर्स्टर, देवीप्रसाद गौतम, राजेन्द्र सुवेदी, गोपीन्द्र पौडेल, घनश्याम नेपाल, ऋषिराज बराल र मोहनराज शर्मा आदिका आ-आफ्नै आधारहरू भए तापनि प्रस्तुत अध्ययनमा निम्न आधारहरूको अवलम्बन गरिएको छ :

६.६ लिङ्गका आधारमा

लिङ्गका आधारमा पात्र स्त्री र पुरुष गरी छुट्याइन्छ । लिङ्गले प्राकृतिक जात छुट्याउँछ । लिङ्गका आधारमा पात्रका नैसर्गिक प्रवृत्तिहरू छुट्टिन्छन् । लिङ्गअनुसार पात्रको शारीरिक वर्णन, नाम, स्वभाव तथा उसका लागि प्रयुक्त क्रियापदको प्रयोग हुन्छ । सोही धारमा उपन्यासकारले पात्रहरूको वर्णन गरेका हुन्छन् । सामान्यतया स्त्रीलिङ्गमा आ र ई प्रत्यय लागेको पाइन्छ । त्यस्तै पुलिङ्गमा अ र ओ प्रत्यय लागेको पाइन्छ ।

६.७ कार्यका आधारमा

कार्यका आधारमा पात्रहरू प्रमुख, सहायक र गौण गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासमा प्रयुक्त पात्रको आद्योपान्त उपस्थिति र सक्रियताका आधारमा कार्यभूमिकाको निर्धारण गरिएको हुन्छ । पात्रहरू उपन्यासको मुख्य भूमिकामा रहन्छन् । विशिष्ट भूमिका र कार्य क्षमताका आधारमा कतिपय कथामा प्रमुख पात्र कथाको सुरुदेखि अन्त्यसम्म उपस्थित हुन्छ अर्थात् उसकै कथा भनिएको हुन्छ । प्रमुख पात्रलाई उपन्यासबाट भिर्किदिने हो भने मूल संरचना धमिलिन जान्छ । नायक, नायिका, खलनायक आदि मुख्य पात्र हुन् । यिनीहरूको नाम तथा सर्वनामको पुनरावृत्ति हुन्छ । जस्तै : नारायण ढकालका प्रेतकल्प उपन्यासको बालकृष्ण, पुन्य खरेलको त्रिवेणी आमा उपन्यासकी सुमैना, होम सुवेदीको यमपुरीको महल उपन्यासको प्रेम मुख्य प्रमुख पात्रहरू हुन् । यिनै प्रमुख पात्रका सहयोगी बनेर आएका सहायक पात्र हुन् । सहायक पात्र कहिलेकाहीं सहनायक तथा सहनायिकासरह क्रियाशील हुन्छन् । मुख्य पात्रको कार्यव्यापारमा प्रकाश पार्न सहायक पात्रहरू आएका हुन्छन् । यिनीहरू कथानकभित्र आएका घटनाहरूको एक अङ्गका रूपमा रहन्छन् । प्रेतकल्प उपन्यासको रामभक्त, त्रिवेणी आमा उपन्यासका प्रतिमा र शशी, यमपुरीको महल उपन्यासकी हिरा सहायक पात्रहरू हुन् । यसै गरी उपन्यासको कार्य व्यापारमा खास भूमिका नभएका तर कथानकभित्र समेटिएका पात्र पनि हुन्छन् । यस्ता पात्रलाई गौण पात्र भनिन्छ । यस्ता पात्रलाई कथानकबाट हटाइदिँदा उपन्यासको संरचनामा खासै असर पर्दैन । जस्तै : प्रेतकल्प उपन्यासका सुभद्रा, कान्छी, वीरमाने, भूतहरू, यमपुरीको महल उपन्यासका भरत, डाक्टर जर्ज, नर्स जुडी र त्रिवेणी आमा उपन्यासको प्रकाश गौण पात्र हुन् ।

६.८ वर्गका आधारमा पात्रको वर्गीकरण

वर्गका आधारमा पात्र तीन किसिमका हुन्छन् । उपन्यासमा सामाजिक जीवनकै प्रतिबिम्बन हुनाले सामाजिक संरचनाअनुरूप उपन्यासमा पात्रको उपस्थिति हुने गर्दछ । आर्थिक अवस्थाका आधारमा सम्पन्न मानिएका पात्र उच्च पात्र हुन् । उच्च वर्गीय पात्रहरूले नोकर-चाकर राख्न सक्ने हुन्छन् । साथै धन दौलतले परिपूर्ण हुन्छन् । नारायण ढकालको प्रेतकल्पको श्री ३ चन्द्र समशेर उच्च वर्गीय पात्र हो । त्यस्तै मध्यम वर्गीय पात्रहरू आफ्नो जीविका जसोतसो धानेका हुन्छन् । यी पात्रहरू आफ्नो परिश्रममा विश्वास गर्छन् । यिनीहरूको भङ्किलो स्वभाव हुँदैन । ढकालको प्रेतकल्प उपन्यासको रामकृष्ण र बालकृष्ण मध्यम वर्गीय पात्र हुन् ।

आर्थिक अवस्था कमजोर भएका पात्रहरू निम्न वर्गअन्तर्गत पर्दछन् । निम्न वर्गीय पात्रहरू दिनहुँ साहुको भारी बोक्न र जूठा भाँडा माभन बाध्य हुन्छन् । यी पात्रहरूले आफूलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा कमजोर

ठान्छन् । निम्न वर्गीय पात्रहरू वैयक्तिक हुन्छन् । सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासका पात्रहरूले वर्गविशेषको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । प्रेतकल्प उपन्यासको आचार्य रामकृष्ण, जिम्बाल विष्णुभक्त, दमयन्ती र यमपुरीको महल उपन्यासको नायक प्रेम आदि निम्न वर्गीय पात्रहरू हुन् ।

६.९ स्वभावका आधारमा

स्वभावका आधारमा पात्रहरू गतिशील र स्थिर गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । जीवन भन्नु निरन्तर चलिरहने गतिशील पात्रहरू हो । गतिशील पात्रहरू समय, परिस्थिति तथा कार्य व्यापारमा समयक्रममा परिवर्तित हुन्छन् । गतिशील पात्रहरू समय र परिस्थितिअनुकूल प्रवाहित हुन्छन् । सुरुदेखि अन्तसम्म स्वभाव, आचरण, कार्यशैली, विचार तथा जीवनधारलाई परिवर्तन नगर्ने पात्रहरू स्थिर पात्र हुन्छन् । यिनीहरू आफ्ना सिद्धान्तमा अडिग रहन्छन् । स्थिर पात्रहरू बढी आदर्शवादी हुन्छन् । यस्ता पात्रहरू आफ्नो लागि भन्दा अरूका लागि बाँचेका हुन्छन् । यस्ता पात्र कुण्ठा र पीडा सहेर बाँचेका हुन्छन् अर्थात् बाँचिदिएका मात्र हुन्छन् । उदाहरणका लागि प्रेतकल्प उपन्यासका आचार्य रामकृष्ण, जिम्माल विष्णुभक्त, श्री ३ चन्द्र समशेर तथा पण्डित बालकृष्ण आदि स्थिर पात्र हुन् । त्यसै गरी रामभक्त गतिशील पात्र हो ।

६.१० प्रवृत्तिका आधारमा

प्रवृत्तिका आधारमा पात्रहरू अनुकूल र प्रतिकूल गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासमा कतिपय पात्रहरू लक्ष्य प्राप्तिका दिशामा अनुकूल चरित्रका रूपमा रहेका हुन्छन् । अनुकूल र प्रतिकूल पात्रका द्वन्द्वले कथानकलाई गति दिने काम गर्दछन् । नायक-नायिका र तिनलाई सहयोग पुऱ्याउने सत् पात्रहरू अनुकूल पात्र हुन् । अनुकूल पात्रहरूले अरूको कुभलो चिताउँदैनन् । यिनीहरू स्वविवेकद्वारा उन्नतितर्फको सोचाइ राख्छन् । सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासमा अनुकूल र प्रतिकूल पात्रहरू तिनीहरूको क्रियाकलापबाट स्पष्ट हुन्छ । मनोवैज्ञानिक उपन्यासमा भने एकै पात्रभित्र दुई प्रवृत्ति सिर्जित हुन्छ । ढकालको प्रेतकल्प उपन्यासको रामभक्त, आचार्य रामकृष्ण र दमयन्ती अनुकूल पात्र हुन् । उपन्यासको कार्य व्यापारमा बाधा पुऱ्याउने नकारात्मक सोच भएका पात्रहरू प्रतिकूल पात्र हुन् । प्रतिकूल पात्रले पाठकबाट घृणा र तिरष्कार पाउँछन् । यिनीहरूले खलनायक तथा खलनायिकालाई सहयोग पुऱ्याउँछन् । जस्तै-प्रेतकल्प उपन्यासका श्री ३ चन्द्र समशेर, शङ्खधर र जिम्बाल विष्णुभक्त प्रतिकूल पात्रहरू हुन् ।

६.११ विचारका आधारमा

विचारका आधारमा पात्रहरू क्रान्तिकारी, सुधारवादी र यथास्थितिवादी गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । क्रान्तिकारी पात्रहरू परम्परित मूल्य, मान्यता तथा विचारप्रति असहमति जनाउँछन् । यी पात्रहरू अर्काको दबाव र शासनमा बस्न चाहँदैनन् । क्रान्तिकारी पात्रहरू राजनीतिक विचारसँग आबद्ध हुन्छन् । यस्ता पात्रहरू वैचारिक तथा अस्त्र युद्ध गर्न पनि पछि हट्दैनन् । क्रान्तिकारी पात्रहरू आफ्नो अनि देश र जनताका पक्षमा आवाज उठाउँछन् । पुण्य खरेलको त्रिवेणी आमा उपन्यासको क. टाकुरा क्रान्तिकारी पात्र हो ।

सुधारवादी पात्रहरू आफ्नो वैचारिक चिन्तनलाई क्रमशः समयसापेक्ष सुधार गर्दै जान्छन् । उनीहरू सधैं सत्यको पक्षमा देखिन्छन् । उदाहरणका लागि नारायण ढकालको प्रेतकल्प उपन्यासको पण्डित बालकृष्ण सुधारवादी पात्र हो । त्यस्तै परम्परित मूल्य-मान्यतालाई अनुसरण गर्ने पात्रहरू यथास्थितिवादी पात्र हुन् । यथास्थितिवादी पात्र बढी आदर्शवान् हुन्छन् । यिनीहरू सामाजिक तथा नैतिकताका पक्षमा हुन्छन् । यस्ता

पात्रहरू पिता-पुर्खादेखि चलिआएका मान्यतालाई तोड्नु पाप सम्झन्छन् । प्रेतकल्प उपन्यासका श्री ३ चन्द्र समशेर र बबर समशेर यथास्थितिवादी पात्र हुन् ।

६.१२ आसन्नताका आधारमा

आसन्नताका आधारमा पात्र मञ्चीय र नेपथ्य गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । उपन्यासमा कतिपय पात्र सोभै प्रस्तुत हुन्छन् भने कतिपय पात्र उपस्थित भएका हुँदैनन् । यसरी प्रत्यक्ष उपस्थित भएका पात्रहरूको संवाद वा कार्यव्यापारमा विशेष भूमिका रहेको हुन्छ । उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित भएर भौतिक तथा चारित्रिक विशेषताको बयान गरिएका पात्रहरू मञ्चीय पात्र हुन् । उपन्यासमा मञ्चीय पात्रको सक्रिय भूमिका रहने गर्दछ । उसकै कार्य व्यापारले कथानकमा गति प्रदान गर्दछ । नेपथ्यमा उनीहरूले बोलेको वा केही कार्य गरेको कुरा उनीहरूको आवाज मात्र सुनिने पात्रहरू नेपथ्य पात्र हुन् । नेपथ्य पात्रको कार्य व्यापार उपन्यासमा देखिँदैन । उपन्यासभित्रको स्मृतिका माध्यमबाट त्यस्ता पात्रहरूको जानकारी हुन्छ । प्रेतकल्प उपन्यासको लक्ष्मीनारायण (सुभद्राको मृत पति) नेपथ्य पात्र हो ।

७. निष्कर्ष

उपन्यास लोकप्रिय आख्यानत्मक विधा हो । प्राचीन ग्रीक भाषाको नोबसबाट विकसित भएर इटालेलीमा नोबेला, फ्रान्समा नोबेले हुँदै अङ्ग्रेजीमा नोबेल बन्न पुगेको यो विधा पाश्चात्य साहित्यको नोबेल अङ्ग्रेजीबाट बङ्गाली र हिन्दी हुँदै नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको पाइन्छ (पोखरेल, २०६०, पृ. ६९) । उपन्यासका विभिन्न तत्वमध्ये पात्र सर्वाधिक महत्वपूर्ण हुन्छ । पात्रविना आख्यानले गति लिन सक्दैन । उपन्यासकारले बोकेको विचार, दृष्टिकोण, उद्देश्य तथा जीवनबोध पात्रले नै प्रस्तुत गर्दछ । आख्यानत्मक विधाका सन्दर्भमा पात्रलाई आत्मा र कथानकलाई शरीरका रूपमा हेरिएको पाइन्छ । आत्माविना शरीरको अस्तित्व नभएजस्तै पात्रविना पनि उपन्यासको रचना सम्भव हुँदैन । अतः पात्रले कथानकमा रक्तसञ्चार गराई कथानकलाई जीवन्त बनाउँछ । पात्रले उपन्यासकारका विचार, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु तथा जीवन बोधलाई ग्रहण गरेका हुन्छन् । पात्रहरू गुण-दोषसहितका सांसारिक व्यक्ति हुन् । यसरी देखिएका पात्रहरू एउटै वर्गविशेषका हुँदैनन् । विभिन्न अध्येताहरूले पात्रको वर्गीकरण विभिन्न आधारमा गरेका छन् । उपन्यासमा पात्रको चयन गर्दा समाजबाट जस्ताको तस्तै चयन नगरी अथावस्तु अनुरूपको प्रारूपको प्रारूपित पात्र निर्माण गरिन्छ । कोरा पात्रले पाठकमा प्रभाव पार्न सक्दैन । त्यसैले उपन्यासमा कलात्मक पात्रको निर्माण गरिन्छ । जसरी कुमालेले माटोलाई मुछेर, गालेर, घोलेर कलात्मक आकार दिन्छ त्यसरी नै उपन्यासकारले समाजबाट टिपिएका पात्रलाई कलात्मक रूप दिन सक्नुपर्छ । उपन्यासको केन्द्रमा पात्र भएकै कारण पात्रको स्थान महत्वपूर्ण छ । यसरी चयन गरिएका पात्रको वर्गीकरण गर्नु आवश्यक हुन्छ । पात्रको सन्दर्भमा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै आधारहरू प्रस्तुत गरे तापनि प्रस्तुत अध्ययनमा भने लिङ्गका आधारमा स्त्री र पुरुष, कार्यका आधारमा मुख्य, सहायक र गौण, स्वभावका आधारमा स्थिर र गतिशील, प्रवृत्तिका आधारमा अनुकूल र प्रतिकूल, विचारका आधारमा क्रान्तिकारी, सुधारवादी र यथास्थितिवादी तथा आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र नेपथ्य भनेर वर्गीकरण गरिएको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अर्याल, पोष्टराज (२०६३), *प्रेमपिण्ड नाटकमा पात्रविधान*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, कीर्तिपुर : नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. ।
- गौतम, कृष्ण (२०५९), *आधुनिक आलोचना : अनेक रूपअनेक पठन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०५४), *नेपाली कथा*, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
- घर्ती, दुर्गाबहादुर (२०६७), *मनोविश्लेषणात्मक नेपाली उपन्यासमा पात्रविधान*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- नेपाल, घनश्याम (२०११), *आख्यानका कुरा* (दो.सं.) सिलगढी : एकता बुक्स हाउस ।
- पोखरेल, भोलानाथ (२०६४), *आधुनिक नेपाली सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासको पात्रविधान*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधपत्र, धरान: महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, त्रि.वि. ।
- पोखरेल, टीकाराम (२०६०), *डायमण्ड शमशेर राणाका उपन्यासमा ऐतिहासिक तत्त्व*, कीर्तिपुर : विद्यावारिधि शोधपत्र त्रि.वि. ।
- पौडेल, गोपीन्द्र (२०६५), *कथामा पात्रको स्थान, प्रारूपीकरण, वाङ्मय*, पृ. १४, पृ.५६-६७ ।
- फोस्टर, ई एम (१९८२), *उपन्यास के पक्ष*, जयपुर : हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।
- बराल, ऋषिराज (२०५६), *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५०), *कथाको विकास प्रक्रिया* (दो.सं.) ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज (२०३९), *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०३९), *पच्चीस वर्षका नेपाली कथा*, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०५१), *स्नातकोत्तर नेपाली कथा*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।